

Dezső Kinga Julianna

Révész Imre „búcsúja” személyes forrásainak tükrében

Révész Imre 1938–1949 között töltötte be a Tisztántúli Református Egyházkerület püspöki tisztségét, mely időszak – a 2. világháború eseményei miatt – igen tartalmasnak mutatkozott nem csupán a magyar politikai- és közéletben, de az egyházi élet szempontjából is. Ennek az időszaknak a megpróbáltatásai a püspök életére nézve is sorsfordító hatást gyakoroltak, mely eseményekről Kósa László¹ és Szabó András Péter² is részletesen írnak tanulmányukban, illetve Tibori János³ és Barcza József⁴ is behatóan tárgyalja azokat. Tanulmányomnak nem tárgya ezeknek az előzményeknek a részletes bemutatása, szükségesnek tartom azonban felvázolni azt a néhány eseményt – főként az említett írások nyomán –, amelyek megteremtik Révész „búcsújának” értelmezési keretét.

1944 nyarán, amikor Debrecen hadszíntérré változott, Révész Hajdúszoboszlóra menekült a bombázások elől, és onnan igyekezett igazgatni egyházának és benne egyházkerületének ügyeit. Visszatérését követően – mondhatni – egyik főszereplőjévé vált az állami és egyházi élet újjászervezésének, ugyanis tagja lett a helyi Nemzeti és Törvényhatósági bizottságnak, és olyan formán lett „házigazdája” az Ideiglenes Nemzetgyűlésnek, hogy az az ő személyes felügyelete alatt ülésezett a Református Kollégium Oratóriumában. Ravasz Lászlónak, a Zsinat lelkes elnökének lemondását követően Révészre hárult a feladat, hogy alelnökből elnökké előlépve befejezze az állam és az egyház ügyének rendezését. Ennek eredményeként 1947. október 7-én megszületett az az Egyezmény⁵, ami tulajdonképpen 1990-ig meghatározta a Magyar Református Egyház életét. A püspök naivan hitt abban, hogy a szocialista

1 Kósa László: A történész Révész Imre fordulata. In: *A látókörok metszése. Írások Szegedi-Maszák Mihály születésnapjára*. Szerk. Zemplényi Ferenc et al. Gondolat Kiadó, Bp., 2003. 233–251.

2 Szabó András Péter: Révész Imre „az idők viharában”. *Protestáns Szemle* 45, 2003/2. 66–84.

3 Tibori János: *A Tisztántúli Református Egyházkerület Története 1944–1957*. Magyarországi Református Egyház, Debrecen, 1995. 64–200.

4 Barcza József: Az 1944/45-ös események és Révész Imre jelentősége. In: *A Magyarországi Református Egyház története 1918–1990*. Tanulmányok. Szerk. Barcza József – Dienes Dénes. Sárospataki Teológiai Akadémia Egyháztörténeti Tanszék, Sárospatak, 1999. 143–153.

5 Szövegét lásd: Tibori János: *Pártállam-pártegyház*. Magyarországi Református Egyház, Debrecen, 2003. 122–128.

DEZSŐ KINGA JULIANNA

államvezetés betartja majd az egyezményben foglaltakat, de hamarosan számára is nyilvánvalóvá vált erőfeszítéseinek hiábavalósága és az állam egyházellenes magatartása. Révész 1949 júliusában lelki kimerültségére hivatkozva nem csupán püspöki tisztségének intett búcsút, de lelkesi mi-voltát is teljes mértékig maga mögött hagyta és nyugalmazott egyetemi tanárként folytatta életét Budapesten. A püspök azonban nem „szó nélkül” távozott, ugyanis több fórumon is elkészönt híveitől és azoktól a testületektől, melyeknek tagja volt. Tanulmányomban ezeket a „búcsúiratokat” veszem górcső alá, s ha nem is szolgálhatok egyértelmű magyarázattal a lemondás okait illetően, azt mindenképpen igyekszem bemutatni, hogy milyen érzésekkel távozott egyházából a nagyhatású püspök, Révész Imre.

UTOLSÓ JELENTÉS AZ EGYHÁZKERÜLETI KÖZGYŰLÉS SZÁMÁRA⁶

Révész a Tiszántúli Református Egyházkerület püspökeként az Egyházkerületi Közgyűlés vezetője is volt, mely testület előtt rendszeresen referálnia⁷ kellett az Egyházkerületben folyó ügyekről. 1949. július 12-én hangzott el a püspöktől az utolsó ilyen beszámoló, ami nem csupán összefoglalta a tisztség betöltésének ideje alatt végzett tevékenységét, hanem egyben búcsú is volt attól a testülettől, melyben tíz évig gondozta a Tiszántúli Református Egyházkerület espereseivel együtt egyháza és benne a Tiszántúl hitéletét.

Szembetűnő az a magyarázat, mellyel jelentését kezdte, és amiben arra hivatkozott, hogy lemondásának oka csak és kizárólag egészségügyi állapotának romlása, hangsúlyozva azt, hogy nincs értelme más okokat keresni. Figyelembe véve azonban a bevezetőben említett politikai és egyházi életben végbemenő változásokat, s ezekben Révész sorsdöntő szerepét, feltételezhető, hogy nem csupán a *testi és szellemi kimerülés* volt lemondásának oka, hiszen az Egyezmény aláírását követően érzékelhette, hogy a kialakuló új rendszer egyháza nem az az egyház lesz, amelyben ő felnőtt, majd egyetemi tanárként, lelkeszként és püspökként szolgált. Az önreflexív szöveg mondatain egyértelműen áthat Révész

6 A Közgyűléshez intézett beszéd 1990-ben jelent meg nyomtatásban annak a kötetnek a részeként, amelynek első fele Révész teológiai önéletrajzát tartalmazza, emellett pedig számos másik, addig kiadatlan kéziratot tárt a nyilvánosság elé. Révész Imre: *Vallomások*. Teológiai önéletrajz és válogatott kiadatlan kéziratok 1944–1949. Szerk. Barcza József. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya. Bp., 1990. 128–140.

7 Ezeket a referátumokat nevezi a református egyházi szakzsargon napjainkban is „püspöki jelentéseknek”, ez az oka annak, hogy a kiscímbe is a „jelentés” szó szerepel.

önbizalomhiányos volta⁸, melyen tulajdonképpen az sem segített, hogy környezete alkalmasnak tartotta őt a rábízott feladatok elvégzésére.

A terjedelmes búcsú szövegét áthatja az a számadásos jelleg, ami szintén jelen van Révész 1944-ben megírt vallomásainak⁹ minden fejezetében. S míg önéletrajzában a szellemi fejlődésével kapcsolatos, ágostoni értelemben vett vallomásosság és az Isten előtti számvetés határozza meg írásának milyenségét, addig a Közgyűlés előtt elmondott búcsú sokkal inkább az embereknek, munkatársaknak szól a gyakorlatban elvégzett munkáról és püspökségének számadatairól. Ez a számvetés már-már kényszeresnek is tűnhet, hiszen Révész olyan részletes adatokat közölt, mint például a püspökség alatt Budapesten eltöltött napok száma, szabadságának napjai évi bontásban a távollétek magyarázatával, vagy az igehirdetői szolgálatok száma Debrecenben és azon kívül, de egyházmegyei bontásban egyenként felsorolta azt a 236 gyülekezetet is, amelyekben püspöksége alatt *generális vizitációt*¹⁰ tartott vagy többször szolgált. Nem véletlen azonban a látogatások ilyen részletességgel történő említése, ugyanis ezek lehettek azok az alkalmak, amelyek a döntőshozói pozícióból fakadó felelősségérzet súlyát enyhíteni tudták, ugyanis Révész így fogalmaz velük kapcsolatosan: „*Szolgálatomból talán sehonnan sem hoztam haza édesebb emléket, mint ezekről az utakról...*”.

Szintén ezt a fajta, enyhítő örömet jelenthette számára a tudományos munka, melynek megkoronázásaként idézte fel jelentésében azt, hogy 1946-ban tizenegy évi levelező tagság után a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagjává választották. A tudományos tevékenységen kívül pedig az új Próbaénekeskönyv¹¹ létrehozásáért végzett fáradságos

8 A szövegben erre a következő részek utalnak: „...*eleitől fogva világosan éreztem éppen ezen feladatokra alkalmatlanságomat*”; „...*soha életemben igazi közéleti érzékkel nem rendelkezttem...*”; „...*egyedül csak magamat vádolom azért, hogy a szolgálatom nem volt eléggé eredményes...*” stb.

9 Révész Imre: *Vallomások: teológiai önéletrajz*. In: Révész, 1990, 11–67.

10 A Magyarországi Református Egyházban az egyházlátogatás azon típusa, amikor az egyházkerület és az egyházmegye vezetősége tesz látogatás egy gyülekezetben és ellenőrzi annak működését.

11 A Magyar Református Zsinat 1937-ben hozott határozatot arra vonatkozóan, hogy az 1921 óta használatban lévő Énekeskönyvet meg kell újítani. Az új Próbaénekeskönyv 1948-ban látott napvilágot, az előkészítő munkálatokban pedig kiemelkedő szerep jutott Révész Imrének és Ravasz Lászlónak. Bővebben lásd: Barcza Józsefné: *A református egyházi ének- és zeneügy*. In: *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház 1867 és 1978 közötti történetéből*. Szerk. Bartha Tibor – Makkai László. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Bp. 1983.

munka volt az, amire bevallása szerint sokkal szívesebben és nagyobb energiabefektetéssel koncentrált, mint a püspöki feladataira.

„... a temetőbe a boldog feltámadás reménye alatt tulajdonképpen már megérkeztem” – írja Révész a jelentés utolsó egységében, ami egyértelműen kifejezi, hogy nem csupán a munkatársaktól kíván búcsút venni, hanem az élettől is. A fent idézett mondat kettős jelentést is hordozhat, ugyanis a kialakuló új rendszer és az egészségi állapota miatt érzett létbizonytalanság arra enged következtetni, hogy Révész 1949-ben már ténylegesen a halálra készült, de egyúttal jelentheti azt is, hogy a lelkeszi tisztség elhagyásával identitásának egy darabja múlt ki végérvényesen. Ez a fajta végső búcsú pedig abban is megmutatkozik, hogy a jelentés írásos változatát már, mint nyugalmazott egyetemi tanár írta alá, nem utalva sem lelkeszi, sem pedig püspöki voltára. Az Egyházkerületi Közgyűléshez intézett búcsú és köszönetnyilvánítás alapján nem kérdéses azonban az, hogy a püspök végtelen alázattal és szeretettel viseltetett azok iránt, akik püspöki szolgálatában végig mellette voltak és támogatták őt mind a püspökválasztások, mind pedig a döntései során.

BÚCSÚLEVÉL A HITTUDOMÁNYI KARHOZ¹²

Révész az egyetem Hittudományi Karán 1930-1938 között nyolc esztendőn át volt az egyháztörténetírás- és tanítás olyan, kiemelkedő mestere, aki igyekezett a hazai tudományos életben a nemzetközi kutatási irányokat meghonosítani.¹³ Ahogyan az a püspöki jelentésében is elhangzott, szerelmese volt a tudomány művelésének, s feltételezhetően sokkal szívesebben töltött időt a protestáns egyháztörténet különböző korszakainak tanulmányozásával, mint a püspöki hivatalában a gyakorlati érzékét igénylő feladatok ellátásával. A Hittudományi Kar testületéhez intézett búcsúlevelét 1949. augusztus 2-án vetette papírra, kicsit kevesebb, mint egy hónappal az Egyházkerületi Közgyűléshez intézett búcsút követően.

A levél terjedelmét tekintve meg sem közelíti a Közgyűlésnek szóló beszéd hosszúságát, ennek oka pedig kiolvasható a levél első soraiból, ahol megköszöni a kollégáinak azt, hogy a hatvanadik születésnapján látogatást tettek nála. Ebből következik tehát, hogy Révésznek lehetett alkalma arra, hogy ezen az eseményen hosszan és élőszóban búcsúzon el a Kartól, így a levél megírása tulajdonképpen egy formális gesztusnak,

¹² A Hittudományi Karhoz intézett búcsúlevél szintén abban a kötetben jelent meg nyomtatott formában, amely az utolsó jelentést is tartalmazza. Révész, 1990, 141–142.

¹³ Bővebben lásd: Révész Imre: Egyháztörténelem. In: *A magyar történetírás új útjai*. Szerk. Hóman Bálint. Magyar Szemle Társaság, Bp., 1931. 141–183.

udvarias köszönetnyilvánításnak tekinthető. Éppen ezért a nagyon rövidre szabott dokumentum fő motívuma a hála kifejezése nem csupán az ott eltöltött évek alatti támogatásért, hanem azért is, hogy a püspöki szolgálat alatt visszajárhatott tanszékére helyettesíteni, így tulajdonképpen nem zárult le 1938-ban az ott végzett szolgálat és nem szakadt meg a szoros kapcsolat sem.

„*Bealkonyult életem eddig megtett útjára visszatekintve, habozás nélkül az egyetemi tanszéken eltöltött 8 esztendő tekintem (...) Istentől legjobban megáldott éveimnek*” – írja levelében Révész. Ez a mondat egyértelmű kijelentés arra nézve, amit már a fent leírtakban több helyütt említettem: a püspök számára valóban az egyetemi tanári lét és az egyháztörténetírás művelése, tanítása volt élete zenitje, ugyanis a prédikáláshoz alkatából fakadóan nem érezte magát alkalmasnak, a püspöki feladatok ellátása kapcsán pedig a gyakorlati érzéknek volt híján személyisége.¹⁴ S hogy mennyire érezte ezt élete hivatásának, jól mutatja, hogy 1949 után a lelkészi és püspöki tisztségtől való megválással lemondott mindenféle egyházi javadalmazásról is, csupán az egyetemi tanári állása után járó állami nyugdíjazást igényelte.

LEMONDÓLEVÉL A ZSINATHOZ¹⁵

Ahogy arra a bevezetőben is utaltam, Révész püspöki tisztségénél fogva nem csupán tagja volt a Zsinatnak, hanem Ravasz László, dunamelléki püspök lemondását követően lelkészi elnöke is. Mi több, püspöksége előtt egy ízben, 1928–1929 között választott tagként is jelen volt a testületben. A lemondólevél 1949. szeptemberi keltezésű, amikor már nyilvánvalóvá vált Révész távozása, tehát ez a dokumentum szintén egy formális búcsúként, leköszönésként és legfőképp áldáskívánásként értékelhető, melynek terjedelme hasonló a Hittudományi Karhoz intézett szövegéhez.

Ő maga is rögzítette rögtön a levél első néhány sorában, hogy 1949. szeptember 1-én vált meg hivatalosan és végérvényesen a lelkészi és püspöki hivataltól, s ennek szükségszerű következménye a zsinati tagság megszűnése is, ugyanis itt „csupán” püspöki tisztségénél fogva volt jelen. „*Kegyelmi megajándékozatásként*” értékelte azt, a Zsinat elnöki pozíciójá-

14 Ezekről az alkati dilemmákról bővebben ír teológiai önéletrajzában. Révész, 1990, 11–66.

15 A Magyarországi Református Egyház Zsinatához intézett lemondólevél szintén azok között a válogatott kéziratok között látott napvilágot, amelyeknek az előzőekben tárgyalt két dokumentum is része volt. Uo. 143–144.

ból fakadóan elvégzett feladatot, amikor is aláírója lehetett az egyház és az állam viszonyát rendező Egyezménynek. Az, hogy Révész a fent említett kifejezést használta, feltehetően sokkal inkább vonatkozik az esemény történelmi jelentőségére, mint az Egyezmény tartalmával való egyetértésre és megegyezés helyeslésére. Már csak azért is feltételezhető ez, mivel levelében emlékeztette a testületet arra, hogy ő maga a skót példa¹⁶ híve volt és ezt is lehetőségként tárta a Zsinat elé. A skótok által létrehozott szabad egyház mintája azonban nem valósulhatott meg, ugyanis az erre való törekvés feltehetően meghaladta volna Révész szellemi és testi erejét, így ő maga is az Egyezmény aláírása mellett döntött. Már csak azért is, mert hitt abban, hogy megvalósulhat a „szabad egyház szabad államban” koncepciója, melyről hamar kiderült, hogy az állam és az egyház a legkevésbé sem lehetett szabad a szocialista államrendszer idején.

Végezetül Révész áldáskívánásban kérte „...*az anyaszentegyház Urát, (...) engedje a Zsinatot minél előbb (...) a magyarországi református egyháznak egyedüli vezető testületévé válni...*”, ez a *minél előbb* azonban több mint négy évtized elteltével következhetett be, ugyanis az 1947-ben megkötött Egyezmény 1990-ig volt érvényben.

Búcsúszó¹⁷

A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában található az a gépelt dokumentum, melynek Révész a „Búcsúszó” címet adta, és amelyben immáron nem egy testülettől vagy személytől köszön el, hanem minden tiszántúli református emberhez szól. Az íráson nem szerepel keltezés, de valószínűsíthető, hogy 1949 utolsó hónapjaiban keletkezhetett, ugyanis rögtön az elején visszautalt *folyó év szeptember 1-re*, s az akkor történetekkel – nevezetesen a távozásával – magyarázta a hívekhez és barátokhoz intézett búcsúszavakat.

A szöveg tulajdonképpen magyarázata és igazolása mindannak, amit püspökként tett, Révész szóhasználatával élve pedig *bizonyágtétel* arról a szeretetről, ami őt körbe vette szolgálata alatt. Felhívta a figyelmet az „*imádság értelmére*”, kiemelve a Miatyánkból a megbocsátásról szóló mondatot, amit saját bevallása szerint a legnehezebben sajátította el, és híveit is arra kérte, hogy vele szemben is gyakorolják ezt a fajta megbocsátást. Ez az imádságról szóló szakasz valamiféle bűnbánatként értel-

16 Skóciában 1843-ban valósult meg a Skót Szabad Egyház teljes függetlenedése az államtól, amikor is a lelkészek lemondtak minden addigi állami javadalomról. Bővebben lásd: Gyenge János: *A református szabad egyházak története*. Nagyvárad, 1924. 3–10.

17 A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára I. 27. b.

mezhető püspökségének tetteire nézve, ami arra utalhat, hogy ha ő maga „*kegyelmi megajándékoztatásként*” tekintett is az Egyezmény aláírására, ismerte a rosszalló hangokat is a megegyezést illetően.

A szöveg következő, nagyobb egységében Révész három pontot sorolt fel és magyarázott további önigazolásként.

„*Az egyházi közszolgálatról visszavonulásom egyedül és kizárólag saját szabad önelhatározásomból történik.*”

„*Új állást vagy javadalmazást sem titkon, sem nyilván nem kértem és nem kaptam.*”

„*A fenti kettőt azért írom meg, hogy téves és rám nézve nem kellemes föltevéseknek és elképzeléseknek lehetőleg útját álljam, s amennyiben már /sajnos!/ kialakultak, a Jézus parancsa szerinti egyértelmű beszéddel /Máté 5:37¹⁸ igyekezzem azokat eloszlatni.*”

Az első pontban egyértelműen azokat a feltevéseket szerette volna eloszlatni, amelyek esetlegesen az eltávolításáról vagy lemondásáról szóltak, ugyanis nyilvánvalóvá tette hívei előtt, hogy a folyamatosan romló egészségi állapota miatt nem tudja vállalni a közért való munkálkodást. Az anyagi helyzetével kapcsolatos szövegrész pedig a tényleges feddhetetlenség alátámasztására utal, hiszen nem lett volna számon kérhető azért sem, ha lelkészi és püspöki szolgálata után kap javadalmazást, ezektől azonban olyannyira végleges a búcsú, hogy megelőgszik az egyetemi tanári állami nyugdíjazással. A harmadik számozott egységben magyarázta, hogy az előzőleg említett két pont leírása azokat a hangokat próbálja jobb belátásra bírni és ellensúlyozni, amelyek ellent mondanak a Karl Barth által megfogalmazottaknak,¹⁹ illetve a Zsinati Tanács 1948.

18 Révész a szövegben igei textussokkal is megerősíti és alátámasztja az önigazoló mondatokat, ugyanis a harmadik pontban Máté evangéliumából jelöli meg a következő részt: „*Ellenben ha igent mondotok, az legyen igen, ha pedig nemet, az legyen nem, minden további szó a gonosztól van.*” Ezen kívül a gépelt dokumentum alján szerepel tollal írva egy másik textus is: Róm. 9:1, s ez a következő ígét takarja: „*Igazat mondok Krisztusban, nem hazudok, lelkiismeretem tanúskodik mellettem a Szentlélek által.*” Ezeknek az ígéknek a levélbe illesztése sokkal inkább kelti azt a hatást, mintha Révész valamiféle ítélőszék előtt tenne esküt arra, hogy vallomásában minden kimondott szó igaz, mintsem egy hívekhez intézett bensőséges búcsú érzetét. S bár feltehetően a püspök olvasatában ez az ítélőszék és a bíró csak Isten lehet, mégis szükségét érzi annak, hogy – főként a „*nem kellemes föltevések*” miatt – a hívek előtt is igazolást nyerjenek távozásának okai és körülményei.

19 Karl Barth, a neves svájci teológus 1948-ban tett magyarországi látogatását követően – mintegy – külső szemlélőként reflektált mindazokra, amiket Magyarországon az átalakuló államszervezettel és a református egyháznak az erre adott válaszreakciójával kapcsolatosan tapasztalt, illetve nyílt levelet is intézett a magyar reformátussághoz. Amire Révész búcsújában utal tulajdonképpen úgy summázható, hogy Karl Barth

április 30-án kiadott deklarációjának.²⁰ Ahogyan az előző pontokban is megjelent, a harmadik részből sem hiányzik az igei hivatkozás²¹, amely Révész esetében sokkal inkább arra mutat, hogy döntéseinek meghozatala a sola Scriptura elvén alapszik, s ez határozta meg tulajdonképpen egész életét, mintsem utólagos alátámasztásul szolgálnának.

Révész búcsújában felidézte Szász Károly, költő és dunamelléki püspök saját maga által írt sírfeliratát, melynek fő mondanivalója, hogy ha annyi virág kerül a sírjára, mint amennyi emberrel ő valaha is jót tett, akkor kert lesz temetője, s ha annyi követ dobnak rá, akkor piramis lesz sírja helyén. Révész éppen amiatt hivatkozott erre a rövid versre, hogy ellenpontként állítsa fel és magának olyan sírt óhajtson, ahol sem kert, sem piramis nem lesz, hiszen ő mindkettőt megkapta életében azáltal, hogy Isten szolgájaként tevékenykedhetett. Révésznek egyetlen kívánsága volt csak a hívek felé: ha az új Próbaénekeskönyvet forgatják, akkor emlékezzenek meg róla, s ezzel nyilvánvalóvá válik – ahogyan arról már korábban is említést tettem – élete egyik fő művének tartotta azt, hogy közreműködhetett ennek az új énekeskönyvnek a létrehozásában. A búcsú lezárásaként is ebből az énekeskönyvből idézte fel a 73. zsoltár 13–14. versszakát,²² s arra kérte híveit, hogy énekeljék ezt vele együtt

helyeselte azt az utat, amit a Magyarországi Református Egyház választott, vagyis a „szabad egyház szabad államban” elvének megvalósítását, azonban aggodalmát fejezte ki az Egyezmény lehetséges következményeivel kapcsolatban. Afelől viszont nem kételkedett, hogy az egyház vezetői mindig keresztényi módon, és evangéliumi alapokon állva fognak a választott „keskeny úton” haladni. Bővebben lásd: Barth Károly és a magyar egyházpolitikai helyzet. 1. Református egyház a „vasfüggöny mögött”. – 2. Nyílt levél a magyarországi református egyházban élő barátaimhoz. *Lelkipásztor* 23, 1948/6. 232–237.

20 A Zsinati Tanács néhány hónappal az Egyezmény aláírását követően ebben a nyilatkozatban tette közzé, hogy milyen álláspontot képvisel az állam és egyház közti kapcsolatáról. A deklaráció születésének körülményeiről bővebben lásd: Dr. Horváth Erzsébet: *A református iskolák államosítása (1945–1948)*. Habilitációs értekezés. 2010. 131–135. [Online: A Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára, http://zsinatilevtar.hu/files/a_reformatus_iskolak_allamositasa.pdf – 2020. május 22.)

21 „Megvan az ideje az eltépésnek, és megvan az ideje a megvarrásnak. Megvan az ideje a hallgatásnak, és megvan az ideje a beszédnek.” /Préd. 3:7/; a következő kijelölt rész egy hosszabb igeszakasz János evangéliumából: „Az igazi szőlőtő”/ Ján. 15:1–16/.

22 „A mennyekben te vagy nekem csak egyedül én Istenem; ez egész földön senki nincsen, kit kívüled lelkem kedveljen. Ha elfogy testem és lelkem, mégis vigasztalsz szívemben; egyéb részem nekem nincsen, Tenáladnál én Istenem! Mert kik tőled eltávoznak, azok elvesznek, romlanak; elveszted azokat hirtelen, kik bíznak bálványistenekben. Azért én néked ezt mondom: közelséged oly jó nékem, mert te vagy én menedémem és jótéved magasztalom!”

„*bujdosásának hajlékában*”. Ez utolsó kifejezés igen beszédes arra nézve, hogy a püspök hogyan élte meg távozását: lemondása és nyugdíjba vonulása tulajdonképpen elbujdosás, s ha nem is abban az értelemben, mintha tettei miatt kényszerülne bujdosásba (akár így is értelmezhető), de a közügyek előli elzárkózás allegóriájaként mindenképp.

ÖSSZEGZÉS

Révész Imre nem távozott tehát „szó nélkül” egyházából, ugyanis – mondhatni – illően köszönt el azoktól a testületektől, melynek tagja volt, így a Tiszántúli Református Egyházkerületi Közgyűléstől, a Hittudományi Kartól és Magyarországi Református Zsinattól, illetve fontosnak tartotta, hogy ne csak azokhoz szóljon, akikkel a kollegiális viszonyból fakadóan személyes kapcsolata volt, hanem megszólítsa az egész Tiszántúlt, annak minden gyülekezetét és hívét. A búcsú szavai minden esetben valamiféle magyarázatként is szolgáltak távozására nézve, bár feltehetően mindenki, aki ismerte fizikai és idegrendszeri gyengeségeit és a közéleti események által arra nehezedő nyomást, tudta leköszönésének okait. Szinte mindegyik dokumentumon áthat az a fajta létbizonytalanság, ami Révész életében már 1944-ben, Debrecen hadszíntérré válásával megjelent, s tulajdonképpen a tisztségektől való búcsú szavaiban mindenhol ott rejti az élettől való elköszönés, ugyanis a püspök egészségi állapotának romlása miatt nem csak lemondásra, hanem már a halálra is készült. Ezt támasztja alá az is, hogy már 1944-ben papírra vetette teológiai önéletrajzát²³, melyben életének legfontosabb városait sorra véve megrajzolta saját szellemi fejlődésének ívét; illetve az, hogy 1949-ben megírta rövid végrendeletét²⁴ is. Annak ellenére, hogy már leköszönésekor így érzett, csak 1967-ben hunyt el, ez idő alatt pedig nem egészítette ki és nem is módosította a hátralévő 18 évben sem önéletrajzát, sem végrendeletét. A sorra vett személyes források mindamelllett, hogy hivatalosak és Révészre jellemzően a korabeli egyházi nyelvezetet alkalmazzák, nagyon személyesek is, így abban a tekintetben nem hagy kérdéseket, hogy a püspök milyen alázattal és jó pásztorhoz méltó odafigyeléssel viseltetett környezete iránt.

23 Révész Imre: *Vallomások: teológiai önéletrajz*. In: Révész, 1990, 11–66.

24 Uő. *Végrendelet*. In: Révész, 1990. 145–146.